

va anakronija u izrazu, vidljiva u učestalom pridjevu *srpskohrvatski* koji ni 1992. godine nije bio stvarnost. Obim istraživačkoga zahvata nije vidljiv iz ključne opisne odrednice *bosanski*, prisutne i u naslovu, jer autorica ne opisuje samo bosanske spomenike, što dokazuju *Humačka ploča*, *Mirosavljevo evanđelje* i brojni stećci koji su najkoncentriraniji upravo na području današnje Hercegovine. Autoričino polazište da istraživanjem obuhvati »današnji bosanskohercegovački teritorij« (10) te tvrdnja da je staroslavenska književnost u Bosnu dopirala »južnim pravcem iz Makedonije preko Huma« (95) jasno pokazuje da je potrebno govoriti o bosansko-humskoj književnosti, kako se ona u znanosti često i naziva, pa tako i u ovom prikazu.

Za kraj preostaje izraziti žaljenje što autorica nije mogla sudjelovati u pripremi ovoga izdanja jer bi s vremenskim odmakom zasigurno i sama uvidjela neodrživost nekih mišljenja te mjestimičnu nedosljednost i nedostatak kritičnosti u stanovitim društveno-povijesnim ocjenama i refleksijama iznesenima u ovom izdanju. Stoga ih treba uzeti s rezervom. No unatoč tomu svakako treba istaknuti da je *Srednjovjekovna bosanska književnost*, u onom svom dijelu u kojem proizlazi iz bogatoga lingvističkoga i filološkoga habitusa Herte Kune, dobrodošla povijest pismenosti i književnosti srednjovjekovlja današnje Bosne i Hercegovine. U njoj je predstavljeni korpus iscrpno i stručno opisan, što je s te strane čini vrijednim prilogom i poticajem proučavanju te grane južnoslavenske paleoslavistike koji će biti zanimljiv jednako jezikoslovcima kao i široj slavističkoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti.

ANA KOVAČEVIĆ

STJEPAN DAMJANOVIĆ, *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Matica hrvatska, Zagreb 2008., 360 str.

Knjiga je podijeljena na 14 poglavlja. Riječ je o tekstovima koji su već objavljivani u stručnim časopisima i zbornicima. Neka su poglavlja samo djelomice ili pak opsežnije prerađeni i posuvremenjeni izvorni članci, a druga su nastala objedinjavanjem dvaju ili više radova u jednu cjelinu, o čemu autor i sam izvješćuje na str. 341-343. Tekstovi nisu poredani kronološkim redom kojim su bili objavljivani već tematski. Prvu tematsku cjelinu čine tekstovi u kojima se detaljno raščlanjuje jezično stanje u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti i određuje odnos među različitim njezinim sastavnicama.

U prvome poglavlju *Hrvatski glagoljaši i počeci hrvatskoga književnog jezika* autor istražuje mjesto i ulogu glagoljaške sastavnice u ukupnoj povijesti hrvatskoga književnog jezika. Upozorava da se i danas često ta sastavnica naše kulture prikazuje pojednostavljeno i shematski, a glagoljaše se paušalno ocjenjuje kao odane svojemu narodu, ali neuke. Ističe da su novija istraživanja pokazala, a to daljnja istraživanja sve jače potvrđuju, da je glagoljaško djelovanje temelj ukupnomu kasnijemu razvitku hrvatske književnosti i hrvatskoga književnoga jezika. Glagoljaši su već u srednjem vijeku uspostavili jedinstvo hrvatske književnosti, što se obično kao zaslugu pripisuje ilirizmu. Autor s pravom tvrdi da je ilirizam samo iznova uspostavio jedinstvo koje je postojalo u srednjem vijeku, a koje se pokrajinski počelo razuđivati tek u 16. st. Zasluga je glagoljaša usto i to da su u knjigu uveli i čakavštinu i kajkavštinu.

Poglavlje *Jezičnostilska raslojenost hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih tekstova* bavi se odnosom triju jezičnih idioma koji supostoje u hrvatskoglagoljskim tekstovima: hrvatskostaroslavenskoga, hrvatsko-staroslavenskoga miješanoga idioma i starohrvatskoga, i postavlja pitanje je li tu riječ o trima različitim stilovima jednoga jezika ili pak o trima zasebnim jezicima. Iako ne nudi na to pitanje eksplicitan odgovor, autor zaključuje da su ta tri međusobno srodna sustava hrvatski glagoljaši vrlo vješto upotrebljavali za obogaćivanje svojega stilskoga rekvizitarija i da su za miješanjem njihovih elemenata posezali svjesno i s namjerom, a ne samo stihijski i iz neznanja.

Treće je poglavlje *Hrvatskostaroslavenski* posvećeno hrvatskoj inačici crkvenoslavenskoga jezika, jednoj od triju spomenutih jezičnih inačica koje se pojavljuju u hrvatskoglagoljskim tekstovima. U njemu se Damjanović ukratko dotiče gotovo svih pitanja kojima se bave istraživači toga jezika, od njegova postanka i odnosa s kanonskim starocrkvenoslavenskim i drugim redakcijama, do njegova odnosa s narodnim, hrvatskim jezikom i njegovom ulogom i mjestom u hrvatskoj kulturi. Ističe da je taj jezik do 13. st. služio Hrvatima kao književni jezik. Nakon toga njegova se funkcija postupno suzuje na liturgiju, ali se i dalje, sve do polovice 16. st., ugrađuje u miješani hrvatsko-staroslavenski idiom koji služi kao jezik književnosti. Od 16. st. do 2. vatikanskoga koncila zadržava samo ulogu liturgijskoga jezika na ograničenom dijelu hrvatskoga područja, iako je i tada bilo pokušaja uključivanja njegovih jedinica i osobina u suvremeni hrvatski jezik. Primjer su toga bezuspješni pokušaji predvodnika Riječke filološke škole Frana Kurelca u drugoj polovici 19. st. Damjanović upozorava da je naše poznavanje toga jezika još

uvijek nedovoljno sustavno i da je sazrijelo vrijeme da se barem neke njegove razine sustavno, monografski opišu. Daje i naputke kako bi se njegovo poznavanje moglo unaprijediti: poznavanjem teorijske literature i preciznim istraživanjem dobro odabranoga korpusa tekstova. Nadajmo se da će se to i ostvariti i da ćemo u skorij budućnosti dobiti suvremeno koncipiranu gramatiku toga jezika.

U najduljemu poglavlju *Čakavsko-staroslavensko interferiranje u glagoljičnim tekstovima XV. stoljeća* detaljno se analizira međusobni odnos crkvenoslavenskih i hrvatskih (čakavskih) elemenata u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima pisanim miješanim idiomom koji on naziva hrvatsko-staroslavenski. To je poglavlje, kako kaže i sam autor, opširan sažetak njegove knjige *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša* iz 1984., dopunjen novim spoznajama i primjerima do kojih se u međuvremenu došlo. Utvrđuje se udio pojedinih osobina i određuje njihova uloga i distribucija na svim jezičnim razinama, od grafijske i glasovne do sintakse i leksika. Iako su Damjanovićeve rezultati istraživanja staroslavensko-čakavskoga interferiranja dobro poznati, upozorio bih ipak ovdje na one činjenice koje se meni čine najvažnijima. Ponajprije to je činjenica da se staroslavenizmi u neliturgijskim tekstovima 15. st. pojavljuju na svim razinama. Još je važnije to da provedena analiza jednoznačno potkrepljuje zaključak da miješanje staroslavenskoga i čakavskoga nije stihijsko ni slučajno, tj. nije posljedica neznanja, već svjestan čin glagoljaša i posljedica njihove koncepcije književnoga jezika. Drugim riječima, glagoljaši su staroslavenizme držali dijelom svojega stilskog rekvizitarija, a čestotnost njihove uporabe ovisila je o shvaćanju pojedinoga pisca kako treba graditi jezik knjige i koje mjesto pritom dati tradiciji. Staroslavenizmi se najčešće pojavljuju u biblijskim kontekstima i imaju jasnu stilističku funkciju. Možda je i najcitiranije mjesto iz toga rada Damjanovićeve tvrdnja o uporabi staroslavenskoga i hrvatskoga oblika lične zamjenice prvoga lica u *Korizmenjaku Kolunićeva zbornika*, ali i u drugim zbornicima. Jasno je pokazao da se naizmjeničnom uporabom staroslavenskoga oblika *azb* i hrvatskoga *ja* provodi svojevrsna hijerarhizacija likova, pri čemu Bog za sebe govori *azb*, a čovjek *ja*.

Peto je poglavlje naslovljeno *Glagolitica kajkaviana* i posvećeno je kajkavskim osobinama u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Nastalo je objedinjavanjem nekoliko autorovih članaka u jednu cjelinu i može se podijeliti u dva dijela. Prvi je dio više povijesni i u njemu se raspravlja o glagoljici

i glagoljašima u Zagrebačkoj biskupiji i problemu njihove autohtonosti i kontinuiteta. Nakon toga slijedi prikaz ranijih proučavanja kajkavizama u glagoljskim tekstovima, a onda prikaz korpusa tekstova u kojima se pojavljuju kajkavizmi. Damjanović s pravom upozorava da je pretpostavka ranijih istraživača kako su ti tekstovi nastali na području međudijalekatnih dodira nedostatna kao objašnjenje, jer nije vjerojatno da su svi liturgijski tekstovi pisani na čisto čakavskom području, a neliturgijski na kontaktnom području. Očito je po njegovu mišljenju da je u pitanju drukčija koncepcija građenja neliturgijskih tekstova koja dopušta, a katkad i traži uvođenje kajkavizama kako bi tekst bio bolje prihvaćen na širem području. Nakon toga analizira potencijalne kajkavizme na svim jezičnim razinama, pozivajući pritom na oprez da ne izjednačimo stanje u 15. st. s današnjim stanjem i da nešto što se danas doživljava kao kajkavizam ne mora to biti i u to vrijeme.

I poglavlje *Jezik Bašćanske ploče* nastalo je povezivanjem triju ranijih Damjanovićevih rasprava u jednu cjelinu. Ono odgovara na pitanje kojim je jezikom pisan taj hrvatskoglagoljski natpis. Zanimljivo je da je u sveopćem zanimanju za *Bašćansku ploču* pitanje kojim je jezikom pisan njezin tekst ostalo pomalo po strani. Često se paušalno isticalo da je njezin jezik čisti narodni hrvatski jezik na tadašnjem stupnju razvoja. Mnogi su istraživači uočili supostojanje hrvatskih i staroslavenskih elemenata na ploči, ali se nisu mogli složiti oko toga koji je sloj temeljan, tj. je li osnovni jezični sloj na ploči govorni hrvatski jezik, hrvatska inačica crkvenoslavenskoga jezika ili pak miješani hrvatsko-crkvenoslavenski amalgam. Damjanović na to pitanje, nakon sustavnoga istraživanja njezina jezika, decidirano odgovara da je *Bašćanska ploča* pisana hrvatskom inačicom crkvenoslavenskog jezika koji je u to vrijeme (uz latinski) bio najviša inačica hrvatskoga književnog jezika.

Nakon *Bašćanske ploče* je poglavlje *Jezik glagoljične Regule Svetoga Benedikta*, tema kojom se autor intenzivno bavio posljednjih godina. Riječ je o poglavlju koje je nastalo spajanjem nekoliko njegovih novijih radova o toj temi. I tu je u središtu pozornosti supojavljivanje i miješanje između staroslavenskoga i starohrvatskoga. Detaljna analiza pokazuje da smjenjivanje jedinica dvaju srodnih sustava na svim razinama ni tu nije stihijno, tj. nije posljedica neznanja, već svjestan čin četrnaestostoljetnoga redaktora teksta koji je tako želio sačuvati vezu s tradicijom, kako sa starijom predloškom koji je redigirao, tako i s tradicijom glagoljaša u cjelini, a osobito glagoljaša benediktinaca. To pak pokazuje da on na staroslavenski nije gledao kao na strani jezik, nego kao na stariji književni oblik svojega jezika.

U poglavlju *Jezik Prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša* Damjanović progovara o odnosu jezika liturgijskih i neliturgijskih glagoljičnih tekstova. Prvi su pisani hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom s više ili manje infiltrata iz govornoga jezika, a drugi narodnim jezikom s crkvenoslavenskom infiltracijom. Pokazuje se da je razlika među tim dvjema kategorijama tekstova ponajprije kvantitativna, a znatno manje kvalitativna, te da su i neliturgijski tekstovi – konkretno je to pokazano na tekstu *Kolunićeva zbornika* koji je uspoređivan s *Prvotiskom* – oslonjeni na staroslavensku tradiciju i da njihovi autori nastoje stabilizirati i ustaliti čakavski književni jezik. Gotovo sve jezične pojave koje se nalaze u liturgijskim mogu se naći i u neliturgijskim tekstovima, razlika je samo u broju i učestalosti pojavljivanja pojedinih jedinica.

Poglavlje *Korizmene propovijedi Broza Kolunića*, koje je autor posvetio župniku svoga rodnoga mjesta Strizivojne Mitru Dragutincu, djelomice je drukčije od svih ostalih u knjizi jer se u njemu Damjanović upustio i u književnojezičnu problematiku i estetsko vrednovanje dijela teksta *Kolunićeva zbornika*. U knjigu je uvršteno zbog toga što su zapažanja u njemu usko povezana s jezičnim istraživanjima, a posebice su važna za tri poglavlja o jeziku *Kolunićeva zbornika* koja slijede iza njega.

U poglavljima *Refleksi jata u Korizmenjaku Kolunićeva zbornika*, *Vokal A u Korizmenjaku Kolunićeva zbornika* i *Slogotvorni r i l u Korizmenjaku Kolunićeva zbornika* na građi se navedenoga zbornika istražuju problemi fonološkoga položaja jata i slogotvornih sonanata te vokalizacija poluglasa, osobito slabih, u hrvatskoglagoljskim tekstovima 15. st. Ističući da se stanje u književnim tekstovima ne može i ne smije automatski izjednačivati sa stanjem u onodobnome živom govoru, ali da podatci iz književnih tekstova – osobito odstupanja od književne norme – kazuju puno o govorima, Damjanović zaključuje: 1. da tekstovi nastali u Lici u 15. st. nisu pretežito ekavski, već ikavski, a iz njih se može zaključiti da su lički govori toga doba vjerojatno bili još »ikavskiji« od njih, 2. da podatci o vokaliziranju slabih jerova ne dovode u pitanje tvrdnje kako je tu riječ o analoškom poopćivanju i uklanjanju nedopuštenih suglasničkih skupina, ali pokazuju da je te tvrdnje potrebno proširiti i precizirati te 3. da se tvrdnja o tome kako se u 15. st. slogotvorni *l* više nije izgovarao mora relativizirati zbog raznolikih refleksa u tekstovima kao i zbog činjenice da se on u nekim čakavskim govorima čuva i danas.

Knjigu zaključuju poglavlja koja obrađuju glagoljaštvo u Lici i Bosni i Hercegovini, dva područja čija se uloga i značenje u povijesti hrvatskoga jezika i pisane riječi često zanemaruju. U poglavlju *Lički glagoljični tekstovi kao izvor za hrvatsku jezičnu povijest* pokazuje se da sačuvani glagoljski tekstovi, koji su svojim postanjem ili uporabom vezani za Liku, svojim brojem i važnošću svjedoče o tome da je Lika u srednjem vijeku bila značajno kulturno i književno središte, štoviše da je bila okosnica hrvatskoga kulturnog prostora i posrednik između obalnih gradova i sjevernih i sjeverozapadnih područja: Pokuplja, Kvarnera i Istre. Lički su tekstovi od iznimne važnosti i za vanjsku i za unutarnju povijest hrvatskog jezika.

Završno poglavlje *Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine* daje pregled sačuvanih glagoljskih tekstova s toga područja. Na temelju pregleda Damjanović zaključuje da je bosansko-humska glagoljska tradicija vrlo stara te ne isključuje ni mogućnost da se glagoljicom na tom području pisalo u samim početcima slavenske pismenosti. Razvoj je glagoljice na tom području do 13. st. prirodan, ali se ta prirodnost prekida širenjem ćirilice. Nakon 14. st. na bosanskom se prostoru nalazi samo hrvatska uglata glagoljica, ali konzervirana, tj. u pravilu po svojim oblicima više od stoljeća starija od istodobne glagoljice na središnjim glagoljaškim područjima, ili degenerirana.

Na kraju su knjige autorova bilješka *O tekstovima u ovoj knjizi*, popis izvora i skraćenica kojima se služio, obiman i usustavljen popis literature, kazalo imena te bilješka o autoru.

Zaključno se može reći da je riječ o vrlo vrijednoj znanstvenoj knjizi. Za svaku je pohvalu da su autorovi radovi, koji su i prije nužnih preinaka i revizija tvorili cjelinu, okupljeni na jednom mjestu jer će tako biti znatno dostupniji sustručnjacima i svima drugima koji su bilo iz kojeg razloga zainteresirani za hrvatski glagolizam. Iz njih se, ovako okupljenih, jasno zrcali sve bogatstvo i raznolikost hrvatskoga srednjovjekovnog jezičnog izričaja, ali i jedinstvenost i cjelovitost hrvatskog jezika i jezičnog prostora u tom razdoblju. Knjiga je važna i zanimljiva ne samo kroatistima i paleoslavistima, već i široj znanstvenoj i kulturnoj javnosti i znatno će pridonijeti točnijoj percepciji važnosti i uloge glagoljaškog segmenta naše kulture, a pripomoći će i u prevladavanju duboko ukorijenjenoga shematskoga i pojednostavljenoga ocjenjivanja glagoljaša kao narodnosno svjesnih i zauzetih, ali neukih.

MILAN MIHALJEVIĆ